

UDK: 94(497.5 Rijeka)“1918/1924”:32  
352(497.5 Rijeka)“1918/1924”  
Izvorni znanstveni članak  
Primljeno: 9. 9. 2004.  
Prihvaćeno: 24. 2. 2006.

## Privremene vlade u Rijeci (listopad 1918. – siječanj 1924.)

DANIEL PATAFTA

Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja,  
Rijeka, Republika Hrvatska

U razdoblju od listopada 1918. godine, raspada Austro – Ugarske Monarhije, do siječnja 1924. godine, aneksije Rijeke Italiji, u Rijeci se na vlasti izmijenilo 18 vlada, različitih nacionalnih, političkih i ideoloških profila. Ovako veliki broj vlada u tako kratkom razdoblju posljedica je nedefiniranog državno-pravnog položaja Rijeke u ovome razdoblju, nakon Prvoga svjetskog rata. Drugi razlog treba tražiti u rasplamsanom iredentizmu i nacionalizmu jednog dijela riječkih Talijana koji su jedini izlaz za Rijeku vidjeli u aneksiji grada Italiji, u čemu su ih snažno podupirali talijanski nacionalisti i fašisti.

Ključne riječi: Rijeka (Fiume), Jadransko pitanje, Gabriele D’Annunzio, riječki autonomaši, talijanski fašizam

Kraj Prvoga svjetskoga rata u Srednjoj Europi obilježio je raspad višenacionalnog Habsburškog Carstva. Međunacionalna trvenja koja su se do krajnosti zaoštrila u vrijeme dualizma i bila neposredni uzrok raspada Monarhije, kulminirala su u vremenu neposredno nakon rata. Staro carstvo ustupilo je mjesto novim državama koje su baštinile međunacionalna trvenja iz vremena stare Monarhije.

Raspadom Monarhije raspala se i austro–ugarska bojišnica na Soči, što je Italiji ostavilo otvoreni put kako bi okupirala područja bivše Monarhije obećana joj Londonskim ugovorom iz 1915. godine. Italiji se žurilo okupirati obećana joj područja, posebno nakon što su u rat na strani sila Antante 1917. godine ušle Sjedinjene Američke Države, čiji je tadašnji predsjednik Woodrow Wilson bio pobornik prava naroda Austro-Ugarske na samoopredjeljenje, čime je bila otvorena mogućnost revizije Londonskog ugovora.

Pitanje krajeva obećanih Italiji bilo je jedno od najkompliciranijih pitanja na Mirovnoj konferenciji u Parizu, koja je između ostaloga trebala uređiti najteže pitanje u odnosima među novonastalim državama na području bivše Austro-Ugarske – pitanje razgraničenja. U pogledu hrvatskih krajeva obećanih Italiji Londonskim ugovorom sukobili su se interesi pobjednika, Srbije i Italije, koje su imale svaka svoje interese na istočnoj obali Jadrana, i interesi Hrvata koji su na te krajeve imali povijesno i prirodno pravo i pozi-

vali se na proklamirano pravo o samoopredjeljenju naroda. Time je otvoreno tzv. Jadransko pitanje, koje će djelomično biti riješeno tek Rapallskim ugovorom iz 1920. godine. Naime, u sklopu Jadranskog pitanja otvorilo se i pitanje pripadnosti grada Rijeke, koju je Londonski ugovor ostavljao Hrvatskoj, a riječki Talijani tražili su aneksiju grada Italiji. S vremenom će se ovo pitanje toliko zakomplicirati da ga se više neće promatrati samo u sklopu Jadranskog pitanja već kao posebno Riječko pitanje.

U razdoblju od listopada 1918. do siječnja 1924. godine Rijeka se nalazila u razdoblju političkog kaosa i nestabilnosti. Nade riječkih Hrvata da će se Rijeka nakon pedeset godina ugarske uprave napokon sjediniti s Hrvatskom bile su u listopadu 1918. realne, ali su ubrzo pod djelovanjem različitih društveno-političkih čimbenika u gradu i izvan njega ponovno postale daleki san. Grupa riječkih Talijana okupljena u *Consiglio Nazionale degli Italiani di Fiume* je uz pomoć talijanske vlade i vojske, te svesrdnu potporu iredentističkih i nacionalističkih, a kasnije i fašističkih krugova ometala svako političko stabiliziranje u Rijeci koje nije vodilo k aneksiji Rijeke Italiji. Ti su ljudi iz *Consiglija Nazionalea* uz pomoć talijanske vojske srušili vlast hrvatskoga Narodnog vijeća u Rijeci, a kasnije i legalno izabranu autonomašku vladu Riccarda Zanelle, oni su uz pomoć talijanskih fašista, a kasnije i talijanske fašističke vlade, stalno i sustavno destabilizirali rapallsku Riječku državu i stvorili teren za aneksiju Rijeke Italiji.

Cilj ovoga rada je prikazati kronološkim redom svih osamnaest privremenih vlada u Rijeci od listopada 1918. do siječnja 1924. godine, društveno-političke prilike u kojima su te vlade došle na vlast i u kojima su djelovale, njihov nacionalni, politički i ideološki profil. Pokušat ću kronološkim praćenjem izmjenjivanja privremenih vlada u Rijeci rekonstruirati događaje koji su obilježili ovo razdoblje riječke povijesti i na kraju doveli do aneksije Rijeke Italiji.

### *Rijeka u sastavu Države SHS – vladavina Hrvatskog narodnog vijeća u Rijeci*

Država Slovenaca, Hrvata i Srba proglašena je 29. listopada 1918. godine. Na taj dan Hrvatski je sabor raskinuo sve državno-pravne veze Hrvatske s Austrijom i Ugarskom i time dokinuo ugarsko-hrvatsku nagodbu iz 1868. godine. Nestankom ugarsko-hrvatske nagodbe kao pravnog osnova za status Rijeke kao *corpusa separatuma*, ona je opet ušla u okvir Hrvatske.<sup>1</sup>

Tih posljednjih dana listopada 1918. u Rijeci je došlo do osipanja ugarske vlasti i uspostavljanja vlasti hrvatskoga Narodnoga vijeća iz Zagreba, koje je djelovalo preko Mjesnog odbora Narodnog vijeća za Sušak i Rijeku.

<sup>1</sup> Ferdo ČULINOVIĆ, "Rijeka u državnompravnom pogledu", *Zbornik –Rijeka*, (gl. ur. Jakša Ravlić), Zagreb 1953., 282.

Ugarska uprava u Rijeci nije funkcionirala već od 23. listopada 1918., toga su dana vojnici 79. pukovnije tzv. Jelačićevci sa Sušaka prenijeli hrvatsku zastavu na Rijeku i postavili je na vojarnu, a prilikom prijenosa zastave došlo je do sukoba s mađarskom riječkom policijom. U sukobu s policijom vojnicima se pridružilo i riječko civilno stanovništvo, koje je nakon što je policija svladana provalilo u zgrade zatvora i suda (tribunal) i devastiralo ih, pri čemu je važno napomenuti da je jedan dio te mase pripadao talijanskom stanovništvu Rijeke.<sup>2</sup> Istoga dana na vojarni Jelačićevaca osvanula je i jugoslavenska zastava koja je nagovijestila pojavu nove jugoslavenske struje u Rijeci, koja će ubrzo potisnuti dominantnu hrvatsku struju među riječkim Hrvatima. Vodeće ličnosti jugoslavenske struje u Rijeci bili su novinar Perislav Ljubić (Virje, 1871. - Beograd, 1937.), koji je od 1916. do 1918. izdavao na Sušaku list *Primorske novine* i preko njih snažno pridonio jačanju jugoslavenske ideje u Hrvatskom primorju, i potpukovnik Petar Teslić (Ostrovica, 1883. - Sisak, 1936.), koji će simpatizere jugoslavenskog ujedinjenja skupiti u Narodnu vojsku.<sup>3</sup> Nakon ovoga događaja ugarski guverner više nije imao oružane snage koje bi mu pomogle držati situaciju pod kontrolom, te je njegova vlast time prestala postojati, a time i ugarska uprava u Rijeci. Posljednji ugarski guverner barun Zoltan Jekelfalussy napustio je Rijeku 29. listopada 1918. godine, a guvernerovu palaču su preuzeli natporučnik Josip Krpan, poručnik Milan Batalo i šumarski referent Bartol Baretić u ime Narodnog vijeća koje je tek bilo u fazi formiranja.<sup>4</sup> Povjerenikom Narodnog vijeća za Rijeku imenovan je Konstantin Rojčević koji je istoga dana, 29. listopada, izdao proglas građanstvu Rijeke, na hrvatskom i talijanskom jeziku, koji glasi: "Sugrađani! U ime Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu objavljujem poštovanom građanstvu grada Rijeke, da sam danas preuzeo državnu upravu grada Rijeke kao povjerenik Narodnog vijeća. Zajamčujem svim građanima bez razlike narodnosti nepovredivost i poštovanje osobne slobode i imetka. U tu svrhu pozivam građanstvo, da uzdrži mir i red, te da se organima Narodnoga vijeća dobrovoljno u svemu pokorava (...)"<sup>5</sup>

Za velikog župana Rijeke imenovan je dr. Rikard Lenac, koji je preuzeo sve prijašnje funkcije ugarskog guvernera i uselio se u guvernerovu palaču. Prvi put se nakon pedeset godina na riječkom gradskom tornju uz riječku i talijansku zastavu zavihorila i hrvatska zastava.<sup>6</sup> O oduševljenju riječkih Hrvata u *Primorskim novinama* piše i Perislav Ljubić dajući tom oduševljenju jugoslavenski karakter: "(...) Nebrojene mase puka obijeg spola, svih društvenih staleža, od najnježnije mladosti do najsijedije starosti obilaze od

<sup>2</sup> "Prekjučerašnji događaji na Reci", *Primorske novine* (Sušak), br. 249, 25. X. 1918., 1.-2.

<sup>3</sup> Mira KOLAR, "Dokumenti o vlasti Narodnog vijeća Države SHS nad Rijekom - listopad/studen 1918. godine", *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci* (dalje: *Vjesnik DAR*), 2000., br. 51.-52., 3.-38.

<sup>4</sup> *ISTA*, 7.

<sup>5</sup> "Proglas poverenika Narodnog veća", *Primorske novine* (Sušak), br. 250., 31. X. 1918., 1.

<sup>6</sup> "Predaja guvernerove palače i ureda", *Primorske novine* (Sušak), br. 249., 30. X. 1918., 2.

jutra do kasno u noć po svim ulicama i cestama noseći hrvatske, srpske i slovenske zastave, pjevajući razne rodoljubne i vesele pjesme našeg trojnog naroda”<sup>7</sup>.

Odmah nakon preuzimanja vlasti predstavnici Narodnog vijeća stupili su u pregovore s riječkim gradonačelnikom dr. Antonijem Vijem mlađim kako bi se spriječila daljnje pljačke, koje su sve više uzimale maha u gradu. Prema dogovoru svi državni uredi i guvernerova palača predani su Narodnom vijeću, a pogranična policija predala je oružje. Dogovoreno je da se stvori zajednička straža. Istoga dana narodna vojska je zauzela sve važnije ustanove i industrijska postrojenja u gradu.<sup>8</sup> Ovim povodom izdao je i gradonačelnik dr. Vio proglas na talijanskom jeziku građanstvu Rijeke iz kojega se može već iščitati klica budućega sukoba između riječkih Hrvata i Talijana. U svome proglasu dr. Vio kaže sljedeće: “(...) Nakon što su državne vlasti napustile grad, ustanovljen je gradski odbor sa svim najvećim ovlastima, sa zadatkom da održi red i zaštiti život i dobrobit svojih građana. Uz pomoć ovog komiteta ja, predsjednik riječke općine, preuzimam ovlasti i pozivam vas najtoplije da se smirite i slijedite naredbe gradskih vlasti (...)”<sup>9</sup> Iz ovoga je očigledno da gradonačelnik dr. Vio nije priznavao vlast Narodnog vijeća nego je on sam, uz pomoć riječkog magistrata, na sebe prenio ovlasti guvernera. Ovakvo stajalište gradonačelnika dr. Vija odigrat će značajnu ulogu u obaranju jedine hrvatske vlade u ovome razdoblju (1918. - 1924.), zbog toga što će u riječkih Talijana prevladati uvjerenje kako je vlast hrvatskoga Narodnog vijeća nelegalna i uzurpatorska te je treba svrgnuti, kako bi se olakšala aneksija Rijeke Italiji.

Iz sjećanja Attilija Depolija (Rijeka, 1887. - Genova, 1963.), jednoga od vodećih riječkih iredentista i aneksionista, koji će i sam biti akter nekoliko privremenih vlada, može se vidjeti da su riječki Talijani, posebno oni okupljeni oko Consiglija Nazionalea, preuzimanje vlasti u Rijeci od Narodnog vijeća smatrali nasilnim preuzimanjem vlasti i okupacijskim činom.<sup>10</sup> Mnogi izvori iz toga razdoblja vlast Narodnoga vijeća u Rijeci prikazuju kao “durante l’occupazione jugoslava nell’ anno 1918”<sup>11</sup>.

Istoga dana riječki gradski odbor koji se prozvaao “Comitato Nazionale Italiano di Fiume” (Talijanski nacionalni odbor Rijeke), upućuje talijanskom stanovništvu Rijeke poziv sa sljedećim sadržajem: “Hrvati su ušli u naš grad i preuzeli političku administraciju. Jasna je namjera stvaranja gotovog čina. Stanovništvo Rijeke poziva se na hitnu sporazumnu intervenciju”<sup>12</sup>.

<sup>7</sup> “Reka u narodnom slavlju”, *Primorske novine* (Sušak), br. 251., 1. XI. 1918., 1.

<sup>8</sup> M. KOLAR, *n. dj.*, 10.

<sup>9</sup> Attilio DEPOLI, “XXX. Ottobre 1918.”, *Fiume – rivista di studi fiumani*, 5/1958., br. 1.-2., 114.

<sup>10</sup> ISTI, 110.-111.

<sup>11</sup> Državni arhiv u Rijeci (dalje: DAR), Privremene vlade u Rijeci 1918.-1924. (dalje: PVR 1918.-1924.), kut. 17.

<sup>12</sup> A. DEPOLI, *n. dj.* 117.

Ta "sporazumna intervencija" dogodila se na večer 30. listopada 1918. u zgradi "Societa Filarmonica Drammatica", poznatom okupljalištu riječkih Talijana. Na tome sastanku sujelovali su svi ugledni i vodeći riječki Talijani, bez obzira na političku orijentaciju. Oni su se udružili u "Consiglio Nazionale delli Italiani di Fiume" (Narodno vijeće Talijana Rijeke), s ciljem da stvore političku organizaciju riječkih Talijana paralelnu Narodnome vijeću riječkih Hrvata i proglase aneksiju Rijeke Italiji pozivajući se na pravo naroda na samoopredjeljenje i time spriječe ujedinjenje Rijeke s Hrvatskom. Svoje ciljeve iznijeli su u proglasu riječkom stanovništvu: "Talijansko narodno vijeće za Rijeku, sastavši se danas, na plenarnoj sjednici, proglašava, da je po snazi onog prava, po kojem su narodi ostvarili nacionalnu slobodu i nezavisnost, grad Rijeka, koji je donedavno bio odvojeni konstituirajući dio talijanske nacionalne zajednice, i traži za sebe pravo na samoodređenje njezinog stanovništva. Temeljeći se na tom pravu, Talijansko narodno vijeće, proglašava sjedinjenje Rijeke sa domovinom Italijom. Talijansko narodno vijeće smatra privremenim stanje naslijeđeno od 29. listopada 1918., stoga smo se odlučili staviti pod zaštitu Amerike, majke slobode i očekujemo odobrenje mirovnog kongresa".<sup>13</sup>

Iz ovoga proglasa Consiglija Nazionalea očito je da riječki Talijani nisu priznavali vlast Narodnoga vijeća, čiju su vladavinu smatrali privremenim stanjem. Pozivanje na pravo na samoodređenje naroda bio je jedini argument koji su riječki Talijani mogli upotrijebiti kako bi Rijeka pripala Italiji, s obzirom na to da je Londonski ugovor Rijeku ostavljao Hrvatskoj. Proklamirano sjedinjenje Rijeke s Italijom od Consiglija Nazionalea temeljeno na pravu naroda na samoopredjeljenje bit će temeljni pravni argument na temelju kojega će riječki Talijani i Italija tražiti aneksiju Rijeke Italiji. Ovim proglašenjem sjedinjenja Rijeke s Italijom i pozivanjem na pravo naroda na samoodređenje Consiglio Nazionale stvorio je uvjete i početnu bazu za talijansku okupaciju Rijeke i dao povod talijanskoj vladi da zatraži Rijeku za Italiju. Da bi dodatno destabilizirao vlast Narodnog vijeća, Consiglio Nazionale je slao svoje delegacije predstavnicima talijanske vojske u Trstu i admiralu Thaon de Ravelu u Veneciju tražeći od njih da pomognu riječkim Talijanima koje ugrožavaju "barbarski Hrvati".<sup>14</sup> Jednu takvu delegaciju poslali su odmah 30. listopada admiralu de Ravelu u Veneciju. Ovu delegaciju od pet članova predvodio je Attilio Prodam (Rijeka, 1877. – Rim, 1957.), poznat još prije rata kao žestoki iredentist, koji je u ime Consiglija Nazionalea pozvao talijansku vojsku da dođe u Rijeku i pomogne riječkim Talijanima, što je talijanska vojska i učinila 4. studenog 1918. godine.<sup>15</sup> Na sličan način agitirao je i Riccardo Zanella (Rijeka, 1875. – Rim, 1959.), vođa riječkih autonomaša, u Rimu kod talijanskog premijera Vittorija Emanuelea Orlanda da od saveznika dobije pristanak da i Italija sudjeluje u okupaciji Rijeke, što je i dobila

<sup>13</sup> DAR, PVR 1918.-1924., kut. 9.

<sup>14</sup> Ivo SUČIĆ, "Rijeka 1918.-1945.", *Zbornik - Rijeka*, Zagreb 1953., 285.

<sup>15</sup> Francesco SEMI, *Istria e Dalmazia, Uomini e Tempi - Istria e Fiume*, Udine 1994., 466.

2. studenoga 1918.<sup>16</sup> Saveznici ulaze u Rijeku 2. i 3. studenoga, a 4. studenoga dolazi i talijanska vojska pod zapovjedništvom generala de San Marzana, a prati je Attilio Prodam. Odmah nakon dolaska u Rijeku Talijani su skinuli hrvatsku zastavu s gradskog tornja i postavili talijansku. Vlast Narodnog vijeća je sve više slabila na račun Međusavezničkog vijeća, osnovanog 3. listopada, kome se na čelu nalazio kasniji general Franchet D'Esperey.

Situacija u gradu sve se više zaoštravala. Dolaskom talijanske vojske ohrabreni riječki Talijani sve su više iskazivali svoje aneksionističke tendencije i protuhrvatske osjećaje, napadi na postrojbe Narodne vojske koje su patrolirale gradom postali su svakodnevnici. Slabljenju vlasti Narodnog vijeća pridonosio je i upravni aparat, činovnici u upravnom aparatu bili su uglavnom protalijanski orijentirani autonomaši koji su pružali pasivan otpor naredbama Narodnog vijeća. Dana 15. studenog u Rijeku je došao iz Rume preko Zagreba odred srpske vojske pod zapovjedništvom pukovnika Vojina Maksimovića. Riječki Hrvati priredili su veličanstveni doček srpskoj vojsci, koju su dočekali kao oslobodilačku, zasipajući je cvijećem i pjevajući srpsku kraljevsku himnu.<sup>17</sup> Pokušaji da se spriječi talijanska okupacija bili su slabi i nedovoljni, i samo su odgodili okupaciju na nekoliko dana. Talijanska vojska je 17. studenog okupirala Rijeku, u grad se sa svih strana spustilo 16.000 talijanskih vojnika svih rodova. Istoga dana ujutro povukao se odred srpske vojske u Kraljevicu, u gradu je ostao samo odred Narodne vojske pod zapovjedništvom Petra Teslića, koji je ubrzo bio razoružan. Odmah nakon dolaska talijanske vojske prekinute su telefonske veze sa Zagrebom, veliki župan Rikard Lenac izbačen je iz guvernerove palače. Ovim nasilnim metodom srušena je prva riječka privremena vlada i jedina hrvatska vlada u ovome razdoblju. Nova talijanska vlast odmah je poduzela neke protuhrvatske mjere, poskidane su sve hrvatske zastave, a jedan je vojnik prema naredbi generala de San Marzana otišao u kapucinsku tiskaru "Miriam" i naredio da se od sada sve mora tiskati samo na talijanskome. Nakon što je direktor tiskare to odbio, vojnik mu je odgovorio: "Znajte, da je sada ovdje i zrak koji dišete talijanski. Sve mora biti talijansko".<sup>18</sup>

### *Vladavina Consiglija Nazionalea*

Nakon talijanske okupacije, vlast u gradu preuzeo je talijanski Consiglio Nazionale kojemu se na čelu nalazio primarijus riječke bolnice dr. Antonio Grossich (Draguč, 1849. – Rijeka, 1926.), vodeća ličnost riječkih aneksionista. Consiglio Nazionale osnovan je 30. listopada 1918. s ciljem, kako kaže u uvodnom dijelu svoga programa: "Da bi osigurao samostalan rad gradske administracije do konačnog pripojenja Rijeke Italiji".<sup>19</sup>

<sup>16</sup> M. KOLAR, *n. dj.*, 16.-17.

<sup>17</sup> "Veličanstven doček srpske vojske", *Primorske novine* (Sušak), br. 263., 16. XI. 1918., 1.-2.

<sup>18</sup> "Nakon okupacije Reke po Talijanima", *Primorske novine* (Sušak), br. 266., 19. XI. 1918., 1.

<sup>19</sup> DAR, PVR 1918.-1924., kut. 1.

Dakle, već se iz uvoda Statuta Consiglija Nazionale vidi koje su mu bile namjere: organizirati vladu riječkih Talijana paralelnu onoj Narodnog vijeća i zatim provesti aneksiju grada Italiji. Sljedeći članci Statuta to još više preciziraju, u člancima 2. i 3. Statuta određeno je da sva prava mađarske vlade koja su se ticala općinske administracije, kao i prava pojedinih mađarskih ministarstava i lokalne vlast sada prelaze na Consiglio Nazionale.<sup>20</sup> Iz ovoga se vidi da je Consiglio Nazionale smatrao samo sebe pravnim nasljednikom ugarske uprave u Rijeci, a samim time i jedinom legalnom vladom. Dana 3. prosinca 1918. Consiglio Nazionale proglasio je Rijeku nezavisnom državom. Ova "nezavisnost" trebala je biti prijelazno razdoblje do aneksije Italiji.

Prema Statutu Consiglio Nazionale se sastojao od 245 članova, uglavnom uglednih riječkih Talijana, koje je pozvao Inicijativni odbor, svi oni su zatim birali Comitato direttivo (Upravni odbor), koji je činio 21 delegat i bila mu je povjerena izvršna vlast. Članak 25. Statuta točno definira nadležnosti Upravnog odbora: "1. Poslovi koji se odnose na obvezu višu od 5000 kruna; 2. Poslovi koji mijenjaju državnu imovinu; 3. Primanje i otpuštanje osoblja (misli se na općinsku administraciju, op. D. P.); 4. Svi oni poslovi koji se odnose ili se mogu odnositi na odnose s drugim državama (vladama); 5. Poslovi gradske uprave povjereni Consiglio Nazionale članom 2.; 6. Svi poslovi koji uključuju novčane odluke. Comitato direttivo se dalje dijeli na ogranke (neku vrstu ministarstava) kojima upravljaju "relatori dell Comitato direttivo". Ti ogranci su za: financije, trgovinu i industriju, pomorstvo, željeznice, poštu i telegraf, pravosuđe, prosvjetu, unutarnje poslove, socijalnu pomoć i ukupne zalihe.<sup>21</sup> U siječnju 1919. osnovani su još neki novi ogranci u sklopu Comitato direttivo, za javne radove, općinsku upravu, policiju, javno zdravstvo i bogoštovlje.<sup>22</sup> U Comitato direttivo ušli su najugledniji riječki Talijani, svi pristalice aneksije, koji su u ime Consiglija Nazionalea vladali Rijekom i kreirali gospodarski i politički život grada. Oni su bili tanak sloj riječke talijanske oligarhije koja je svu vlast u gradu koncentrirala u svojim rukama. Na čelu Comitata direttiva nalazio se predsjednik Consiglija Nazionalea dr. Antonio Grossich, koji će u ovome razdoblju biti glavni zagovornik aneksionističke politike i najmoćniji čovjek u Rijeci. U Comitato direttivo ušli su i bivši riječki gradonačelnik dr. Antonio Vio, tajnik Consiglija Nazionalea mladi odvjetnik Salvatore Bellasich, čija će važnost porasti u ovome razdoblju i učiniti ga najmoćnijom političkom osobom u Rijeci nakon aneksije Italiji 1924. Tu se nalazio i Giovanni Host – Venturi (Rijeka, 1892. - Buenos Aires, 1980.), talijanizirani Hrvat, osnivač prvoga batinaškog odreda u Rijeci (po uzoru na talijanske fašiste) i kasnije ministar veza u Mussolinijevoj vladi (1939. - 1943.), zatim poznati riječki povjesničar Silvino Gigante (Rijeka, 1878. - Rijeka, 1946.), pjesnik Sem

<sup>20</sup> Isto.

<sup>21</sup> Isto.

<sup>22</sup> Danilo L. MASSAGRANDE, "I governi di Fiume indipendente 1918. - 1924.", *Fiume - rivista di studi adriatici (nuova serie)*, 2002./1.-6., br. 1.-2., 12. -13.

Benelli i mnogi drugi pojedinci koji će sudjelovati u privremenim vladama i pripravljeni teren za aneksiju Italiji. Članovi Consiglija Nazionalea i Comitata direttiva bili su ljudi različitih političkih uvjerenja i svjetonazora (klerikalci, liberali, republikanci, monarhisti, nacionalisti, slobodni zidari, pa čak je bilo i socijalista), ali im je svima bila zajednička ideja o aneksiji Rijeke Italiji, na čemu su svi zdušno i radili. Između ostaloga, važno je napomenuti da su predsjednik i potpredsjednik (tajnik) Consiglija Nazionalea morali prema članku 10. Statuta pred cijelim članstvom položiti zakletvu "(...) da će se časno poslužiti svim svojim snagama, da bi se postiglo ujedinjenje Rijeke s Italijom".<sup>23</sup>

Prvi koraci k aneksiji bili su postignuti, grad je okupirala talijanska vojska, iako su još bile prisutne druge savezničke postrojbe, a gradom je upravljala protalijanska aneksionistička vlada. Sljedeći korak bio je promijeniti karakter grada u potpuno talijanski, što on nikada nije bio, i na taj način dokazati da Italija ima pravo na Rijeku, na talijanski grad u kojem žive samo Talijani, govori se samo talijanskim jezikom i nalazi se u sferi talijanskoga kulturnog utjecaja. Prvi korak Consiglija Nazionalea bio je dokazati da su Talijani u Rijeci velika većina stanovništva i da kao takvi imaju pravo na samoopredjeljenje, tj. aneksiju Italiji. U prosincu 1918. Consiglio Nazionale izvršio je popis stanovništva prema kojemu su Talijani bili većina stanovništva od 62% , a Hrvata je bilo 19.6%.<sup>24</sup> U kakvim se uvjetima vršio popis svjedoči "Memorandum riječkog Narodnog vijeća" (hrvatskoga) objavljen u *Obzoru* 3. siječnja 1919.: "Skup ljudi koji su se prozvali 'Consiglio Nazionale Italiano di Fiume', a koji nije nikada bio od nikoga izabran, preuzeo je državnu vlast na Rijeci u sporazumu s talijanskom okupacijskom vojskom. Među ostalim zlorabama odredio je taj consiglio popis pučanstva i to tobože u svrhu razdjeljivanja aprovizacijskih kartica, dok se de facto radi o isključivo političkom manevru, da se u današnjim prilikama, pod pritiskom talijanskih četa, pod strahom gubitka aprovizacije, bez ikakve kontrole sastavi neka statistika, kojom bi Talijani mistificirali vanjski svijet, da tako prikažu opravdanost pripojenja Rijeke k Italiji. Da je tomu doista tako, dokazuje i način proizvodjenja ovog pokusa. Dokazuju mnogobrojne tužbe, koje nam dnevno stižavaju. Izaslanik konzilija (misli se na Consiglio Nazionale. op. D. P.) ispisuje podatke olovkom, dok se dotični mora potpisati tintom. Ljude, koji izjavljuju da im je jezik hrvatski, šikaniraju na najgori način (...)"<sup>25</sup> Svim ulicama u gradu koje nisu imale talijanske nazive sada su promijenjeni nazivi u talijanske. Kako su Hrvati, poslije Talijana, bili druga najveća nacionalna skupina u gradu, trebalo ih je ušutkati, zastrašiti, a kao krajnja mogućnost i iseliti. U gradu je trebalo izbrisati svaki trag koji bi pokazivao da u Rijeci ne žive samo Talijani, ponajprije je trebalo ukloniti sve javne natpi-

<sup>23</sup> DAR, PVR 1918.-1924., kut. 1.

<sup>24</sup> "Dati statistici sulla popolazione di Fiume risultati del censimento fatto del dicembre 1918.", *Fiume - rivista semestrale della "Societa di studu fiumani"*, 2/1924., br. 1.-2., 192.-194.

<sup>25</sup> "Sa Rijeke", *Obzor* (Zagreb), br. 2., 3. I. 1919., 1.



se i natpise na trgovinama koji nisu bili na talijanskome. Za razbijanje, kidanje i premazivanje takvih natpisa bili su zaduženi pripadnici organizacija "Giovine Fiume" i "Giovine Italia", dviju izrazito iredentističkih, aneksionističkih i nacionalističkih organizacija, kojima su u tome često pomagali talijanski vojnici i civili.

Jedan od uobičajenih pritisaka bio je otpuštanje netalijana s posla, što je obično rezultiralo time da je otpušteni riječki Hrvat ili Slovenac morao tražiti posao u Kraljevstvu SHS-a, a to je značilo iseliti se iz Rijeke. Početkom mjeseca lipnja 1919. Consiglio Nazionale otpustio je sve Hrvate i Slovence, njih 150, zaposlenike riječke željeznice, s obrazloženjem "da se stavljaju na raspolaganje državi SHS".<sup>26</sup> Slično se dogodilo i zaposlenicima riječke pošte.

U cilju daljnje talijanizacije grada Consiglio Nazionale 4. travnja 1919. godine donosi "Zakon o ovlasti uspostavljanja i ispravljanja imena obitelji podrijetlom talijanskih i o promjeni i modifikaciji stranih obiteljskih imena".<sup>27</sup> Svaki riječki građanin mogao je od Consiglija Nazionalea zatražiti promjenu imena i prezimena.

Međunarodna diplomacija nije bila naklonjena zahtjevima riječkih Talijana, čak se pomišljalo i na reviziju Londonskog ugovora. Svjestan nepovoljne međunarodne politike prema zahtjevima riječkih Talijana Consiglio Nazionale je pokušavao na razne načine utjecati na strane vlade. Tako je na ime glavnog tajnika Donjeg doma britanskog parlamenta poslao 500 kopija knjige "Talijansko pravo na Rijeku" (u originalu *Le droit italique de Fiume*), koju su napisali profesori sa sveučilišta u Bolonji, da se podijeli zastupnicima britanskog parlamenta.<sup>28</sup> To očito nije bilo učinjeno jer u jednom pismu iz iste 1919. godine tajnik Consiglija Nazionalea dr. Bellasich moli glavnog tajnika Donjeg doma britanskog parlamenta da podijeli te knjige zastupnicima.<sup>29</sup>

Rad mirovne konferencije nije ostavljao mnogo nade za aneksiju Rijeke Italiji, a i na drugim područjima vezanim uz Jadransko pitanje Italija nije bolje prolazila. Vijesti iz Pariza koje su dolazile u Rijeku izazivale su negodovanje Talijana i određenu ratnu psihozu. Napadi na Hrvate i njihovu imovinu nisu prestajali, a međusaveznički odnosi u Parizu reflektirali su se i na odnose među savezničkim okupacijskim jedinicama u Rijeci. Najčešće su se sukobljavali francuski vojnici s talijanskim vojnicima i civilima. U tim se sukobima često prolijevala krv, a jedan takav krvavi sukob koji se dogodio 6. srpnja 1919. godine prerastao je u međunarodni incident. O tome događaju svjedoči izvještaj jednog očevica koji je 8. srpnja donio zagrebački *Obzor*: "(...) I zaista jučer u nedelju navečer ponovili su se krvavi događaji na Rijeci u dosad nevidjenoj mjeri. Uloge su bile podjeljene kao i obično. 'Giovanotti' su izazvali nered, a talijanski vojnici su ih podupirali. Kada su 'giovanotti'

<sup>26</sup> "Pokrajinske vijesti", *Obzor* (Zagreb), br. 126., 2. VI. 1919., 2.

<sup>27</sup> DAR, PVR 1918.-1924., kut. 1.

<sup>28</sup> Isto, kut. 9.

<sup>29</sup> Isto.

počeli da napadaju Francuze, priskočili su im u pomoć talijanski vojnici i časnici, pa se u raznim dijelovima grada razvila puščana paljba, a čula se i eksplozija ručnih granata. 'Giovanotti' navališe na jadne Anamite (pripadnici francuske vojske iz Indokine), pucajući na njih iz revolvera i pušaka. Ovi jadnici, oko 30 njih, da se obrane, opališe plotun u zrak, a to je bio najbolji povod vojsci da se umješa u napad. Rulja je natjerala Anamite u skladište koje su čuvali, te bacila na njih svu množinu granata. Ovo je bilo pravo krvoproliće. Mnoge Anamite izubijaše, ili ih barem teško raniše. Još mrtve i ranjene parali su podivljali giovanotti i vojnici nogama i noževima. Jednoga Francuza su doslovce giovanotti zaklali i bacili u more. Talijanski vojnici vukli su jednog Francuza na tračnice i bacili ga, da ga tramvaj, koji je baš prolazio, pregazi.<sup>30</sup> Ovaj događaj izazvao je težak sukob između Francuske i Italije na Međunarodnoj konferenciji u Parizu. Vijeće petorice, na zasjedanju u Parizu, odlučilo je u Rijeku poslati komisiju od četiriju generala, po jednog Francuza, Britanca, Amerikanca i Talijana, da istraže taj krvavi događaj. Komisija je došla u Rijeku polovicom srpnja, a svoje zaključke je objavila početkom mjeseca rujna. Rezultati istrage bili su pogubni za Talijane. Prema njima trebao se raspustiti Consiglio Nazionale i izabrati gradsko zastupništvo pod kontrolom međunarodne komisije, raspustiti riječke dobrovoljce (Host –Venturieve batinaše), smanjiti talijanski vojni kontingent na jednu pješачku i konjaničku jedinicu, čuvanje javnog reda i mira povjerilo bi se britanskim i američkim postrojbama, provedba sudskog postupka protiv više osoba talijanske narodnosti, saveznička kontrola nad gradskom administracijom, supstitucija francuskog osoblja.<sup>31</sup>

Ovi zaključci ugrozili su sve napore čelnih ljudi iz Consiglia Nazionalea da se Rijeka anektira Italiji, njihovu provedbu spriječio je dolazak talijanskog pjesnika Gabrielea D'Annunzija i njegovih ardita na Rijeku, 13. rujna 1919. Dolazak G. D'Annunzija u Rijeku ujedno je i kraj samostalnoga vladanja Consiglia Nazionalea, tj. druge riječke privremene vlade.

### *Riječke vlade u vrijeme D'Annunzijeva boravka u Rijeci*

Provedbu zaključaka Međusavezničke komisije spriječio je dolazak Gabrielea D'Annunzija u Rijeku. Ovaj ugledni talijanski pjesnik bio je eksponent najradikalnijeg iredentizma i nacionalizma poslijeratne Italije. On je uspostavio vezu s predstavnicima riječkoga Consiglia Nazionalea preko Giovanija Host-Venturija, zapovjednika zloglasne Riječke dobrovoljačke legije, i oni su mu pružili maksimalnu potporu pri njegovu "trijumfalnom" ulasku u Rijeku. D'Annunzio je pohod na Rijeku započeo tzv. "Marchia da Ronchi" 12. rujna 1919. godine. Sa svojim legionarima krenuo je na Rijeku, a da mu pritom nije pružen nikakav otpor od talijanske

<sup>30</sup> "Talijani protiv Francuza", *Obzor* (Zagreb), br. 160., 8. VII. 1919., 1.

<sup>31</sup> "Zaključci istražne komisije", *Obzor* (Zagreb), br. 211., 7. IX. 1919., 2.

vlasti i regularnih jedinica talijanske vojske. D'Annunziev ulazak u Rijeku 13. rujna 1919. talijanska fašistička historiografija nazivala je "Sacra entrata" ("Sveti ulazak"), želeći tako mistificirati taj ulazak kao spas za talijanstvo Rijeke. O D'Annunzijevu dolasku u Rijeku svjedoči i umirovljeni general talijanske vojske Ernesto Anelli, koji je kao poručnik talijanske vojske i sam bio sudionik "Marchia da Ronchi", u jednom dokumentu naslovljenom na "Povijesni ured riječke općine u Jugoslaviji" pod naslovom "Richiesta di una dichiarazione storica". Ovaj dokument važan je izvor za D'Annunzijev dolazak u Rijeku, prema ovom svjedočanstvu okupaciju Rijeke organizirao je D'Annunzio uz pomoć general bojnika Carla Reine i uz suglasnost riječkih "općinskih vlasti". U izvoru dalje stoji da su predstavnici riječke vlasti zadaću oko organiziranja okupacije (u izvoru stoji "reokupacije") povjerali zapovjedniku Riječke dobrovoljačke legije Host-Venturiju, koji je zatim s D'Annunzijem (u izvoru ga se naziva "poeta") dogovorio datum okupacije.<sup>32</sup>

O D'Annunzijevu dolasku u Rijeku pisali su uglavnom svi hrvatski listovi, dopisnik zagrebačkog *Obzora* bio je svjedok D'Annunzijeva dolaska u Rijeku, a *Obzor* je njegov izvještaj objavio 14. rujna 1919. pod naslovom "Potankosti o događajima na Rijeci", u njegovu izvještaju piše između ostalog: "(...) Prvi su se pojavili oklopljeni automobila, a za njima je došao talijanski pjesnik Gabriele D'Annunzio. General Pettaluga zapovjednik interaliarnih vlasti, iza generala Graziola na Rijeci (nasljednik generala Graziola op. D. P.), izašao je Gabrielu D'Annunziu u susret, te ga molio da se povрати svojim četama. Energično držanje tal. pjesnika toliko je zadivilo generala, da mu se ovaj zadivio izjavivši, da neće prolijevati talijansku krv. Našto je čitava povorka s Gabrieleom D'Annunziom krenula prema Rijeci kuda je stigla oko 12 sati o podne. (...) Čim su stigli u grad, pošli su pred guvernerovu palaču, gdje je silom odstranjena engleska straža, te skinute engleska i francuska zastava, koju su onda talijanski vojnici poderali, raznoseći komadiće zastave po gradu. Gabriele D'Annunzio odsjeo je u hotelu Europa. Poslije podne D'Annunzio je održao govor s balkona guvernerove palače, u kojem je naglasio da je aneksija grada Italiji provedena (...)".<sup>33</sup>

D'Annunzijev dolazak u Rijeku izazvao je kod riječkih Talijana eksploziju nacionalističkih i šovinističkih osjećaja. U svom prvom nastupu, s balkona guvernerove palače, D'Annunzio je nastupio u novom stilu, dotad nepoznatom europskim političkim vođama. On je poput tribuna u starom Rimu progovorio izravno okupljenoj masi naroda i uspostavio s njom dijalog, on je postavljao pitanja, a masa mu je odgovarala, što će postati jedan od tipičnih fašističkih rituala. Kada je on od mase zahtijevao potvrdu svojih riječi, koje je masa opijeno slušala, ona bi mu odgovarala u jedan glas sa "Si". Mnogim simbolima preuzetim iz starorimske tradicije, kao što je desnica ispružena na pozdrav, simbol vatre koja ne izgara, kao simbol vječno goruće ljubav-

<sup>32</sup> DAR, PVR 1918.-1924., 04/1-D-15924/2/1978., kut. 16.

<sup>33</sup> "Potankosti o događajima na Rijeci", *Obzor* (Zagreb), br. 216., 14. IX. 1919., 2.

vi prema domovini D'Annunzio se koristio kako bi manipulirao osjećajima mase. Uz D'Annunzijeve boravak u Rijeci vezuju se mnogi elementi koji će kasnije biti tipični za talijanski fašizam, stoga mogu reći da je D'Annunzijeve boravak u Rijeci prvi službeni nastup fašizma, kao nove ideologije koja će uskoro dobiti i svjetske razmjere. D'Annunzijeve vladavine u Rijeci inspirirala je hrvatskog književnika Viktora Cara Emina (Lovran, 1870. – Opatija, 1963.), koji je tada boravio u Rijeci, da napiše roman *Danuncijada – roman-sirana kronisterija riječke tragikomedije 1919. - 1921.*, u kojem je dao psihološki opis “pjesnika-ratnika” D'Annunzija i prikazao svu “tragikomičnost” njegove vladavine u Rijeci.

Nakon D'Annunzijeve dolaska u Rijeku Consiglio Nazionale je 20. rujna 1919. svu vlast u gradu predao D'Annunziju i proglasio ga “Comandante della Citta di Fiume” (Zapovjednikom grada Rijeke). On je sastavio novu vladu, treću riječku privremenu vladu, u kojoj su se nalazili članovi Comitata direttiva. Nova vlada imala je odbore za: unutarne poslove (pod ovo ministarstvo spadali su podjela aprovizacija i socijalne pomoći), financije i blagajnu, trgovinu, industriju i poljoprivredu, veze, javno školstvo i pravde i bogoštovlja, 26. siječnja 1920. osnovan je odsjek “Za obranu zemlje” koji je povjeren Host-Venturiju. Na čelu vlade Comitata direttiva ostao je i dalje dr. A. Grossich.<sup>34</sup> Stvarna vlast bila je koncentrirana u rukama G. D'Annunzija, dok su članovi vlade Comitata direttiva vršili samo sitnije poslove vezane uz lokalnu upravu. D'Annunzio je bio stvarni nositelj vojne i civilne vlasti u gradu, a svoje odluke i propise je donosio u obliku dekreta. D'Annunzio je držao da je on iznad svih zakona, vladao je Rijekom kao apsolutni monarh, diktator koji je pravdu dijelio prema svome vlastitome osjećaju za pravdu. On je bio iznad zakona u teoriji i u praksi.<sup>35</sup>

Kako bi pokazao demokratski karakter svoje vlast, proveo je 26. listopada 1919. izbore za gradsko zastupstvo, a kako bi potvrdio proklamiranu aneksiju Rijeke Italiji 16. studenog proveo je izbore za talijanski parlament, koje talijanska vlada nije priznala. D'Annunzijeve vladavine u Rijeci ostala je zabilježena u povijesti kao diktatura, obilježena pljačkom, nasiljem, terorom i progonima političkih neistomišljenika i netalijana (ponajprije Hrvata). Kako je rasla njegova samovolja i teror, rastao je i otpor njegovoj vladavini, pa da bi učvrstio svoj položaj u gradu u prosincu 1919. organizira izbore na kojima su se građani trebali plebiscitarno izraziti s “da” ili “ne”, tj. za njegov odlazak iz Rijeke ili ostanak u Rijeci. Kada je postalo očito da će većina glasati za odlazak dao je razbiti izborne žare i rastjerati glasače, a zatim je poništio izbore.

Potpuna izolacija grada s talijanske i hrvatske (Kraljevina SHS) strane učinila je život u gradu nepodnošljivim. Teški gospodarski i socijalni uvjeti u

<sup>34</sup> D. L. MASSAGRANDE, *n. dj.*, 13.-14.

<sup>35</sup> Michael A. LEEDEN, *The first Duce – D'Annunzio at Fiume*, Baltimore – London 1977., 58.-59.

gradu doveli su do izbijanja općeg štrajka radnika koji su organizirali socijalisti, a koji su D'Annunzijevi arđiti krvavo ugušili.

D'Annunzio je sve više gubio potporu riječkih Talijana koji se sve više okreću starom autonomaškom programu koji je ponovno oživio prijeratni i tadašnji vođa riječkih autonomaša Riccardo Zanella pod geslom "Fiume a Fiumani" ("Rijeka Riječanima"). Polako gubi i potporu riječkih aneksionista, prva se povukla grupa oko dr. Vija, koji je D'Annunzija dočekao kada je on dolazio u Rijeku, još u listopadu 1919. godine.<sup>36</sup> Ubrzo je i novi riječki gradonačelnik Riccardo Gigante (Rijeka, 1881. – Rijeka, 1945.), kojega je postavio sam D'Annunzio, zatražio u Rimu pomoć za napaćeni grad.<sup>37</sup>

Napadi na Hrvate, kao na nepoželjan nacionalni element, i na autonomaše, kao na nepoželjan politički element koji je svakim danom bivao sve jači, dosegili su svoj vrhunac za vrijeme D'Annunzijeve vladavine. Teror koji su arđiti provodili nad Hrvatima doveo je do bježanja Hrvata iz Rijeke, a s vremenom prerastao u pravi egzodus riječkih Hrvata. U razdoblju od 22. rujna do 21. studenog 1919., dakle u dva mjeseca D'Annunzijeve vladavine, Rijeku je napustilo 1.507 ljudi.<sup>38</sup> O progonima u Rijeci piše i *Obzor*, već od prvih dana D'Annunzijeve vladavine: "Nakon dva dana počeli su talijanaši na Rijeci da zatvaraju Jugoslavene. Na Rijeci je zatvoreno oko 400 osoba, na Sušaku 130. Među uapšenima spominju se imena dr. Schwalbe, člana Narodnog vijeća, dr. Stijića, predsjednika srpske crkvene općine, Grkovića sudskog oficijala i mnogih drugih. Uapšeni zatvorenici su u zgradi riječkog kazališta. Naš svijet ostavlja u masama grad, te bježi preko okupacione linije. Sva okolišna mjesta puna su bjegunaca (...)"<sup>39</sup>

Vrhunac D'Annunzijeve vladavine u Rijeci bio je proglašenje "Reggenza Italiana del Carnaro" ("Talijanskog namjesništva Kvarnera"), 8. rujna 1920. godine. Proglašenje Reggenze bilo je posljedica pregovora koji su započeli u Rapallu u rujnu 1920. godine između Kraljevine SHS i Kraljevine Italije s namjerom da se riješi Jadransko pitanje. Još i prije nego što su pregovori službeno i počeli pretpostavljalo se da će Rijeka postati slobodna država, neka vrsta tampon-zone između Italije i Kraljevine SHS, što nije odgovaralo D'Annunziju i njegovim aneksionističkim pristašama u Rijeci. Stoga se odlučio na posljednji očajnički čin, proglašenje Reggenze.

Nekoliko dana nakon proglašenja Reggenze D'Annunzio je osobno sastavio novu, četvrtu privremenu, riječku vladu. Sva proglašenja donosio je D'Annunzio u obliku dekreta, pa je tako Dekretom 1. od 9. rujna 1920. utvrdio vlast Reggenze. Consiglio Nazionale je lokalna uprava, ali je ono postalo i neka vrsta parlamenta Reggenze, sve naredbe i zakone koje bi on donio

<sup>36</sup> "Prilike na Rijeci", *Obzor* (Zagreb), br. 29., 25 X. 1919., 2.

<sup>37</sup> "Prilike na Rijeci", *Obzor* (Zagreb), br. 67., 21. III. 1920., 1.

<sup>38</sup> Mihael SOBOLEVSKI, "D'Annunzijeva vladavina u Rijeci (rujan 1919. – siječanj 1921.) – prvi egzodus Hrvata", *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.)*, zbornik radova, (gl. ur. Marino Manin), Zagreb 2001., 297.

<sup>39</sup> "Progon naših ljudi", *Obzor* (Zagreb), br. 217., 16. IX. 1919., 1.

morao je prije proglašenja potvrditi "Zapovjednik" (misli se na D'Annunzia kojemu je to i službena titula), inače nisu bili važeći. Vladu je podijelio na sedam resora: vanjske poslove, koji je D'Annunzio zadržao za sebe, narodnu obranu, koja je ponovno povjerena Host-Venturiju, financije i blagajnu, unutarnje poslove i pravdu, javno školstvo, javno gospodarstvo i rad. Resori su se nazivali rektorati, a na čelu svakog rektorata nalazio se rektor. Svi rektori polažu zakletvu "Zapovjedniku" i pritom izgovaraju formulu zakletve "Za neprestanu volju naroda".<sup>40</sup> Na teritoriju Reggenze pravda se izriče "U ime suverenog naroda Rijeke po Talijanskom namjesništvu Kvarnera".<sup>41</sup> Ovom formulom započinjali su svi službeni akti Reggenze, njome se željelo pokazati kako je "narod" Rijeke svoju suverenost iskazao Reggenzom.

Vlast Reggenze D'Annunzio je nastojao i teritorijalno proširiti. Započeo je s okupacijom otočića Sv. Marka, malenoga nenaseljenog otočića između kopna i otoka Krka, a zatim se 13. studenog na Krk iskrcalo tridesetak arditata da bi ih do početka prosinca bilo tisuću, 15. studenoga iskrcali su se i na Rabu.<sup>42</sup> Treba spomenuti da je D'Annunzio također dijelom Reggenze držao Trsat i Sušak, koje su također okupirali njegovi arditati.

U rujnu 1920. u Rijeci je osnovan ogranak fašističke stranke pod imenom "Fascio Fiumano di Combattimento", koji je u Rijeci organizirao i druge ogranke, posebno svoje jurišne odrede "squadre d'azione", 5. listopada 1920. u fašističku stranku u Rijeci pristupa i D'Annunzio. U listopadu iste godine u Rijeci boravi i Mussolini, tada još nevažna ličnost u sjeni "velikog pjesnika-ratnika" D'Annunzija, koji je tom prilikom održao jedan govor u riječkom kazalištu.

Svojoj "državi" D'Annunzio je dao i Ustav tzv. "Carta del Carnaro", koji je do danas ostao jedinstveni slučaj u pravnoj povijesti, a napisao ga je sam D'Annunzio pod utjecajem radikalnog sindikalista i utopista Alcestea D'Ambrisa. Ustav sadrži mnogo elemenata D'Annunzijeve poetsko-vizijske funkcije pjesništva, te funkcije pjesništva izražene su pravnim rječnikom potpuno neprimjerenom pjesničkom izražaju. Na sastavljanje Ustava utjecalo je također junačko i epsko raspoloženje koje je vladalo među D'Annunzijevim pristašama u vrijeme okupacije Rijeke, također je Ustav mješavina različitih ideologija na koje su se pozivali brojni intelektualci koji su slijedili D'Annunzija u njegovu pohodu na Rijeku.<sup>43</sup> Zagrebački *Obzor* u prigodnom članku prokomentirao je D'Annunzijeve ustav: "Konačno je objelodanjen toliko obećavani riječki statut. Sam statut sastavio je D'Annunzio u 65 članaka. Pun pjesničkih riječi i fraza, naliči statut više jednoj pjesmi nego li pravnom aktu (...)"<sup>44</sup> Povijesna vrijednost tog Ustava nalazi se u činjenici

<sup>40</sup> DAR, PVR 1918.-1924., kut. 1.

<sup>41</sup> Isto.

<sup>42</sup> M. SOBOLEVSKI, *n. dj.*, 298.

<sup>43</sup> Giulio VIGNOLI, "Una straordinaria carta costituzionale la costituzione della Reggenza Italiana del Carnaro", *Fiume nel secolo dei grandi mutamenti (Atti del convegno)*, (gl. ur. Melita Sciuca), Fiume 2001., 100.-101.

<sup>44</sup> "Jadransko pitanje", *Obzor* (Zagreb), br. 221., 2. IX. 1920., 1.

da on prvi predviđa uređenje korporativne države, kakvu će u Italiji nekoliko godina poslije stvarati Mussolini. Ustav započinje rečenicom: "Rijeka vjekovna slobodna talijanska općina, jednodušnoću svojih građana i legitimnog Narodnog vijeća, objavila je 30. listopada (1918. godine op. D. P.) svoje puno i neograničeno podvrgnuće majci domovini (...)"<sup>45</sup> Dalje se u uvodu spominje da Italija ima trostruko pravo na Rijeku: povijesno, prirodno i ljudsko pravo. Uvodni dio Ustava završava: "I tako u ime nove Italije narod Rijeke sastavši se po pravdi i slobodi, zaklinje se da će se boriti sa svim silama do krajnosti protiv svakoga, da očuva prostornu vezu s majkom domovinom, čuvarem i vječnim braničem alpskih granica, koje je postavio Bog i Rim".<sup>46</sup> Uvodni dio ustava sadrži mnoge elemente koji će se kasnije koristiti u fašističkoj ideologiji, kao što je pozivanje na božansko pravo talijanskog naroda i rimsku tradiciju.

Važno je napomenuti da je Ustav Reggenze nastao godinu i pol prije dolaska fašista na vlast u Italiji, a sadrži sve bitne elemente korporativne fašističke države kakvu će Mussolini stvarati tridesetih godina 20. stoljeća u Italiji. Prema članku 3. Ustava Reggeza je "jedna vlada otvorena prema narodu koja se temelji na jednakosti produktivnog rada". Članak 4. se nastavlja na prethodni i kaže da "Reggenza povećava, podiže i podržava iznad bilo kojeg drugog prava pravo proizvođača". Ustav je predviđao podjelu radnika u korpus, radnici su ovisno o zanimanju podijeljeni u devet korpusa: 1. radnici, obrtnici i neposredni poljoprivredni proizvođači; 2. službenici; 3. komercijalni radnici; 4. poslodavci, posjednici; 5. intelektualci; 6. slobodna zanimanja; 7. proizvodne zadruge (kooperative); 8. ribari i mornari; 9. javne službe.<sup>47</sup> U drugim člancima Ustava D'Annunzio razrađuje do detalja podjelu vlasti, funkcioniranje države, pravni sustav itd., držeći se strogo načela korporativizma i radikalnog utopističkog sindikalizma.

Potpisivanje ugovora u Rapallu između Kraljevine Italije i Kraljevine SHS, 24. studenog 1920. godine, riješeno je Jadransko pitanje, a time stvoreni i uvjeti za D'Annunzijev odlazak iz Rijeke. Iako je talijanska vlada prešutno podržavala D'Annunzijevu okupaciju Rijeke, koristeći je za diplomatski pritisak na Kraljevinu SHS, Rapallski ugovor je potpuno promijenio situaciju. Naime, D'Annunzio je uskoro postao prijetnja i samoj talijanskoj vladi, proglašenjem Reggenze i okupacijom Krka i Raba doveo je Italiju u nezgodnu situaciju nasuprot saveznika koji su zahtijevali da se D'Annunzio ukloni iz Rijeke. Uskoro su D'Annunzijeve ardit počeli napadati, radi pljačke, talijanske trgovačke brodove u Jadranu, u talijanskoj vojsci počelo je dezertstvo, nacionalisti i fašisti postajali su sve glasniji u napadima na vladu, a među D'Annunzijevim arditima sve su glasniji bivali republikanci. Članak 4. Rapallskog ugovora definirao je pravni položaj Rijeke koja je tim ugovorom postala slobodna i nezavisna država u granicama negdašnjega ugarskog

<sup>45</sup> F. ČULINOVIĆ, *Riječka država*, Zagreb 1953., 150.-151.

<sup>46</sup> Isto.

<sup>47</sup> G. VIGNOLI, *n. dj.*, 101.

“corpusa separatuma”.<sup>48</sup> Provedba Rapallskog ugovora zahtijevala je ukinuće Reggenze i D’Annunzijev odlazak iz Rijeke. D’Annunzio je kao što se i očekivalo odmah oštro napao i osudio Rapallski ugovor i automatski ga odbacio kao neprihvatljiv.

Na godišnjicu talijanske okupacije Rijeke, 17. studenog 1920., sazvao je Consiglio Nazionale, koje je ponovno izrazilo želju da se Rijeka anektira Italiji.<sup>49</sup> D’annunzio je uporno odbijao pozive talijanske vlade da povuče svoje arditе s Krka i Raba i da napusti Rijeku. Talijanski ministar vanjskih poslova izjavio je pred talijanskim ministarskim savjetom da je “riječko pitanje došlo u jednu vrlo nezgodnu fazu te što više otežava i vanjski položaj Italije”.<sup>50</sup>

Istjerivanje D’Annunzija iz Rijeke vlada je povjerila generalu Cavigliji, koji je D’Annunziju poslao ultimatum u kojem mu naređuje da 21. prosinca do 18.00 sati napusti Rijeku ili će odatle biti nasilno istjeran. Na ovaj ultimatum D’Annunzio je odgovorio objavom rata Italiji. Napad regularnih postrojbi talijanske vojske započeo je 24. prosinca bombardiranjem grada s mora, borbe su trajale pet dana (od 24. do 28. prosinca), a ovaj događaj ostat će zabilježen u povijesti kao “pet riječkih dana” (“cinque giornate di Fiume”).

U razdoblju neposredno nakon što je general Caviglia zauzeo Rijeku (28. prosinca) izmijenile su se tri privremene vlade u Rijeci. Vlada Reggenze je uvidjevši kraj priznala Rapallski ugovor 28. prosinca, istoga dana je D’Annunzio zajedno s vladom svoje Reggenze dao ostavku i prenio svu vlast na riječkoga gradonačelnika Riccarda Gigantea i gradsko predstavništvo. Na zahtjev predstavnika talijanske vojske u Rijeci gradonačelnik R. Gigante je morao 29. prosinca odstupiti s mjesta gradonačelnika. Gradsko predstavništvo je 31. prosinca formiralo novu vladu, šestu privremenu vladu, preuzimajući sada vlast pod imenom Consiglio Nazionale. Ova vlada je istoga dana sklopila sporazum s talijanskom vojskom u Opatiji u kome je u ime Riječke države priznala Rapallski ugovor, a predstavljali su je bivši gradonačelnik R. Gigante i nekadašnja D’Annunziova desna ruka u Rijeci G. Host-Venturi.<sup>51</sup> Ova vlada povjerila je 1. siječnja 1921. godine dr. A. Grossichu mandat da konstituiru novu vladu koja će privremeno obavljati državne poslove dok se ne provedu državni izbori i ne izabere nova vlada. Antonio Grossich predstavio je svoju privremenu vladu 5. siječnja 1921., inače sedmu vladu u Rijeci od listopada 1918. godine.

<sup>48</sup> Bogdan KRIZMAN, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918. – 1941.*, Zagreb 1975.

<sup>49</sup> “Riječka Reggenza i D’Annunzio”, *Obzor* (Zagreb), br. 295., 20. XI. 1920., 1.

<sup>50</sup> “D’Annunzio i Italija”, *Obzor* (Zagreb), br. 324., 19. XII. 1920., 1.

<sup>51</sup> D. M. MASSAGRANDE, *n. dj.*, 9.



*Od Grossichecke do Zanelline vlade (siječanj 1921. – listopad 1921.)*

Rapallski ugovor koji je pokušao definirati državno-pravni položaj Rijeke nije ništa bitno promijenio u samoj Rijeci. D'Annunzijevo odlazak iz Rijeke (napustio je grad 17. siječnja) donekle je ublažio progone nepoćudnih političkih elemenata i nacionalnosti, ali ih nije potpuno zaustavio. Grad je i dalje držala okupiranim talijanska vojska, talijanska vlada sve se više i sve očitije miješala u unutrašnje poslove Riječke države, dok vladajućim velikosrpskim krugovima u Beogradu na čelu s Nikolom Pašićem nije uopće stalo do Rijeke, oni su smatrali da je prirodan izlaz Kraljevine SHS na more luka Solun, a ne Rijeka koju su tako olako prepustili Talijanima. Fašistički teror u gradu postao je svakodnevna pojava, fašisti su postali glavni oslonac svim aneksionističkim elementima u gradu i ubrzo se nametnuli kao glavna aneksionistička grupacija u Rijeci. Na međunarodnom planu Rijeka nije više bila svjetski problem, Velika Britanija i Francuska držale su taj problem riješenim, a sva tekuća pitanja vezana uz Rijeku trebale su riješiti Kraljevina SHS i Italija zajedničkim dogovorima između sebe.

Privremena vlada dr. A. Grossichecka preuzela je vlast 5. siječnja 1921. godine, predsjednik vlade i ujedno ministar vanjskih poslova bio je dr. A. Grossicheck, za državnog tajnika postavljen je Arturo Chiopris, vlada je imala dvanaest ministarstava: vanjskih poslova, unutarnjih poslova, financija i blagajna, trgovine, industrije i poljoprivrede, veza (komunikacija), javnog školstva, pravde i bogoštovlja, rada, narodne obrane (ponovno povjerena Host-Venturiju) i dva ministarska mjesta bila su osigurana za ministra bez lisnice, jedan od ministara bez lisnice bio je Salvatore Bellasich. Dekret-zakon od 7. siječnja 1921. odredio je djelovanje vlade A. Grossichecka. Prema njemu ta je vlada trebala stvoriti uvjete za izbore na kojima će se izabrati riječka konstituenta i privremeno vršiti funkcije izvršne vlasti, također se prema njemu od sada u Rijeci trebalo suditi u ime "suverenog naroda Rijeke".<sup>52</sup>

Da se riječki Talijani nisu odrekli svojih aneksionističkih težnji vidi se iz inauguralnog govora novoga riječkoga gradonačelnika Salvatorea Bellasichecka, koji je izjavio: "(...) Bilo kojim se putem išlo, aneksija Rijeke Italiji u dogledno je vrijeme neizbježna (...)".<sup>53</sup>

Izbori za riječku Konstituantu bili su zakazani za 24. travanj 1921. godine. Na izbore su izašle dvije političke grupacije. Antianeksionističku grupaciju riječkih autonomaša predvodio je Riccardo Zanella, a aneksioniste okupljene u "Blocco Nazionale" (Nacionalni blok) dr. A. Grossicheck. U Blocco Nazionale ušle su razne stranke aneksionističke orijentacije: Republikanska stranka dr. Bacichecka, Demokratska stranka gradonačelnika S. Bellasichecka, fašisti, Pučka stranka dr. Blaua, Grossicheckeva Aneksionistička stranka i radnička komora (aneksionistički nastrojeni socijalisti).<sup>54</sup> Zanellinim autonomašima

<sup>52</sup> DAR, PVR 1918.-1924., kut. 1.

<sup>53</sup> "Novi riječki načelnik protiv Rapallskog ugovora", *Obzor* (Zagreb), br. 35., 6. II. 1921., 1.

<sup>54</sup> *Za našu Rijeku!*, Zagreb 1921., 46.

potporu su davale i druge riječke stranke okupljene u "Riječkom patriotskom savezu Indeficienter" ("Lega patriotica Fiumana Indeficienter"), koji su činili: Autonomna demokratska riječka stranka Ruggiera Gotthardia, koji je bio i predsjednik saveza, Slavenska riječka stranka prof. Benjamina Grohovca, Internacionalna socijalistička stranka (riječka sekcija) Cosima Segnana i Giovannia Mayerholda i Stranka za teritorije anektirane Riječkoj državi Viktora Erora.<sup>55</sup> Riječka socijalistička stranka odlučila je bojkotirati izbore "(...) u znak protesta protiv zloraba vlasti i uslijed toga što je nekim radnicima oduzeto pravo glasa"<sup>56</sup> Riječka Jugoslavenska stranka, koja je okupljala najviše riječkih Hrvata, dala je javnu potporu Zanelliju iako se nije slagala s njegovom autonomaškom politikom koja prema riječkim Hrvatima nije imala ništa bolji odnos nego aneksionisti i koja je do 1918. godine bila glavni oslonac antihrvatske politike ugarske uprave u Rijeci, ali je u autonomiji (samostalnosti) Rijeke vidjela bolji položaj za riječke "Jugoslaveni", nego u Rijeci anektiranoj Italiji, zato se 16. travnja 1921. u *Riječkom glasniku*, glasilu stranke tiskanom u Zagrebu, obratila "svim Jugoslavenima Rijeke" proglasom u kojem ih poziva da glasuju za Zanellu, a protiv Grossicha i autonomaša: "Jugoslaveni Rijeke i podopćina! Situacija se promijenila! Potrebno je, da svi glasujete zajedno sa svim strankama koje su protivne aneksionistima, to jest protiv liste današnje vlade! Naprijed svi na izbore protiv Grossicha i družine! Rijeku Riječanima! Fiume ai Fiumani!"<sup>57</sup>

Predizborne kampanje nisu bile ravnopravne, aneksionisti koji su držali vlast u gradu, poticali su fašiste i D'Annunzijeve ardite koji su ostali u gradu da kidaju predizborne plakate Zanellinih autonomaša i napadaju pristalice Zanelline Autonomne stranke. Opatijskim sporazumom bilo je dopušteno Riječkoj dobrovoljačkoj legiji da nastavi s radom, ona je tada bila sastavljena od riječkih fašista i ostataka D'Annunzijevih ardita, koji su aktivno sudjelovali u progonima Zanellinih pristaša.

Izborni listići nisu sadržavali imena stranaka i kandidata, već simbolične slike. Autonomaška lista imala je za izborne jedinice u gradu sliku gradskog tornja, a za podopćine sliku broda i ribe, simbole gradske autonomije iz koje proizlazi bogatstvo grada. Aneksionisti su imali sliku "Rimskog luka" (Arca Romana) iz riječkoga Staroga grada za izborne jedinice u gradu, a za podopćine sliku debla, koji se mogu promatrati kao simboli rimske tradicije na kojoj počiva talijansko zajedništvo, kako je to tumačila fašistička ideologija.<sup>58</sup> Na izborima za riječku konstituantu mogle su sudjelovati i žene, koje su dobile pravo glasa.

Rezultati izbora bili su porazni za aneksioniste. Na području grada glasovalo je 8.600 birača, od toga su aneksionisti dobili 3.392 glasa, a autonomaši 5.208 glasova. U podopćinama, s većinskim hrvatskim stanovništvom,

<sup>55</sup> Isto, 20.-21.

<sup>56</sup> "Pred izbore na Rijeci", *Obzor* (Zagreb), br. 104., 18. IV. 1921., 1.

<sup>57</sup> "Izborni proglas", *Riječki glasnik* (Zagreb), br. 6., 30. IV. 1921., 1.

<sup>58</sup> "Izborni kotari", *Riječki glasnik* (Zagreb), br. 7., 7. V. 1921., 2.

glasovalo je 2.000 birača, od toga su aneksionisti dobili 56 glasova, a autonomaši sve ostale glasove. Za aneksioniste je u gradu glasovalo 1.800 talijanskih državljana, koji su se za D'Annunzijeve vladavine doselili u grad, čime je stvarna potpora aneksionistima među riječkim građanstvom bila još manja nego što to pokazuju izborni rezultati.<sup>59</sup> Autonomaši su dobili većinu od 3.704 glasa i time si osigurali pobjedu od 85% glasova, 57 mandata u konstituenti pripalo je autonomašima, dok je aneksionistima pripalo 19 mandata.<sup>60</sup>

Nezadovoljni izbornim rezultatima, riječki fašisti su 27. travnja 1921. godine izveli prevrat, napali su izbornu povjerenstvo, rastjerali članove povjerenstva i potpuno uništili izborni materijal, a zatim su uništili sve izborne spise u riječkom Tribunalu. Zanella je pobjegao s većinom svojih pristalica u Bakar, na tlo Kraljevine SHS. Fašistički prevrat spriječio je konstituiranje autonomaške vlade, a vlast u gradu odmah su preuzeli gradonačelnik S. Bellasich i G. Host-Venturi, kao izvanredni komesari (commissario straordinario). Istoga dana članovi Direktorija Riječke fašističke stranke izabrali su svoju privremenu vladu, od članova svoje stranke, kojoj se na čelu nalazio riječki fašist Riccardo Gigante, kojemu je stranka dodijelila diktatorske ovlasti.<sup>61</sup> U jednom danu Rijeka je dobila dvije vlade, obje su vodili aneksionisti, iz čega se može vidjeti kaotičnost stanja u kojem se nalazila Rijeka još od listopada 1918. godine.

Nakon Rapalla utjecaj Italije na politička i gospodarska kretanja u Rijeci bio je sve veći i sve očitiji. Italija nije više bila sputavana na međunarodnoj političkoj sceni zbog svojih pretenzija prema Rijeci, čemu je išla u prilog nezainteresiranost političkog vrha Kraljevine SHS za Rijeku, čime je talijanska vlada dobila svu slobodu djelovanja u Rijeci. Oponomoćenik talijanske vlade za Rijeku grof Carlo Caccia – Dominioni je odmah nakon prevrata priznao u ime talijanske vlade rezultate izbora i po nalogu talijanske vlade postavio je 28. travnja za izvanrednog komesara u Rijeci Salvatorea Bellasicha.<sup>62</sup> Ovaj potez talijanske vlade premijera Giovannia Giolittija (1841. - 1928.) treba gledati u svjetlu događaja u Italiji, u kojoj je sve više rasla potpora fašistima, koji su optuživali Giolittijevu vladu da je Rapallskim ugovorom izdala interese Italije i talijanstvo Rijeke, stoga talijanskoj vladi nije stalo da u Rijeci dobije fašističku vladu pa je za izvanrednog komesara postavljen aneksionist Bellasich, a odbačeni fašisti Host-Venturi i Gigante.

U dva dana (27. i 28. travanj 1921.) u Rijeci su se promijenile tri vlade, dolaskom na vlast Salvatorea Bellasicha započelo je u Rijeci razdoblje vladavine komesara, koje je postavljala talijanska vlada i koji su djelovali prema njezinim naputcima. Nezadovoljna Salvatoreom Bellasichem, koji nije uspio

<sup>59</sup> "Kaos na Rijeci", *Obzor* (Zagreb), br. 113., 27. IV. 1921., 1.

<sup>60</sup> "Izborni kotari", *Riječki glasnik* (Zagreb), br. 7., 7. V. 1921., 2.

<sup>61</sup> D. L. MASSAGRANDE, *n. dj.*, 10.

<sup>62</sup> Attilio DEPOLI, "Incontri con Facta e Mussolini", *Fiume – rivista di studi Fiumani*, 4/1956., br. 3.-4., 118.-119.

spriječiti fašistički teror u Rijeci, i na zahtjev Riccarda Zanelle, koji je tada pregovarao s talijanskom vladom oko svoga povratka u Rijeku, talijanska vlada je smijenila S. Bellasicha i za upravitelja Rijeke postavila kapetana bojnog broda talijanske mornarice Antonia Foschinija, u svojstvu visokog komesara (alto commissario), koji je svoju dužnost preuzeo 13. lipnja 1921. godine.<sup>63</sup>

Zanella i njegovi pristalice, koji su utočište našli na tlu Kraljevine SHS, započeli su pregovore s talijanskom vladom oko povratka u Rijeku. Nova talijanska vlada Ivana Bonomija (1873. - 1951.) dobila je od Zanelle određene političke i gospodarske ustupke u Riječkoj državi, i time službeno dovela Rijeku u zavisan položaj nasuprot Italiji. Kako bi se stvorili uvjeti za Zanellin povratak u Rijeku i preuzimanje vlasti, talijanska je vlada za novoga višeg komesara postavila 6. rujna 1921. generala Luigija Amanteu. General Amantea je 5. listopada 1921. sazvao riječku konstituantu u njezinu punom sastavu, koja se sastala 8. listopada 1921. i izabrala novu vladu na čelu s Riccardom Zanellom.<sup>64</sup>

Nova riječka vlada, ujedno i trinaesta privremena vlada Riccarda Zanelle bila je podijeljena na devet državnih tajništava: za vanjske poslove, trgovinu, industriju i veze (ova dva resora i položaj predsjednika vlade konstituenta je povjerila Zanelli), unutrašnje poslove, pravosuđe, financije, javno školstvo i bogoštovlje, javne radove i socijalnu pomoć. Za glavnog tajnika izabran je Emilio Lengyel, prisni Zanellin suradnik i druga po važnosti osoba u vladi.<sup>65</sup> Zanellinu vladu priznale su mnoge države, a brojni strani državници uputili su mu čestitke u obliku brzojava, među kojima treba istaknuti čestitke: predsjednika Republike Francuske Milleranda, francuskog premijera Aristida Brianda, rumunjskog ministra vanjskih poslova Take Ionescu, nizozemskog ministra vanjskih poslova Ruysa de Beerenbroucka, grčkog kralja Konstantina, talijanskog premijera Bonomija, namjesnika Kraljevine Mađarske Miklosa Horthija, japanskog cara Yoshihita, ministra vanjskih poslova Kraljevine Švedske Brantiga, predsjednika Haitija Camillea Leona, tajnika pape Benedikta XV. kardinala Gasparija, poljskog predsjednika maršala Pilsudskog i bivšeg talijanskog premijera V. E. Orlanda. Francuska i Sjedinjene Američke Države odmah su imenovale i svoje poslanike u Rijeci.<sup>66</sup>

Zanellina vlada se politički oslanjala na Italiju od koje je čekala da joj gospodarski pomogne, ali je gospodarski razvoj grada i oporavak gospodarstva u Rijeci vezivala uz riječko zaleđe, točnije uz Kraljevinu SHS, kojoj je Rijeka i prirodno gravitirala. Uz vladu Narodnog vijeća Države SHS Zanellina autonomna vlada bila je jedina privremena vlada koja budućnost Rijeke nije vidjela u aneksiji grada Italiji, te se kao takva teško mogla i održati. Zanellina

<sup>63</sup> D. L. MASSAGRANDE, *n. dj.*, 16.

<sup>64</sup> "Zanella preuzeo vlast na Rijeci", *Riječki glasnik* (Zagreb), br. 30., 17. X. 1921., 3.

<sup>65</sup> DAR, PVR 1918.-1924., kut. 2.

<sup>66</sup> Isto, kut. 20.

vlada se mogla održati toliko dugo dok je u Italiji na vlasti bila koalicijska vlada centra premijera Bonomija, ali kada je njih u veljači 1922. godine zamijenila nacionalistička vlada Luigia Facte (1861. - 1930.), bili su odbrojeni dani i Zanellinoj vladi.

Udar protiv Zanelline vlade uslijedio je 3. ožujka 1922. godine. Povod za udar bilo je ubojstvo jednoga mladog fašista u Rijeci koje su fašisti nedokazano pripisali autonomašima. Fašisti su za napad dobili pojačanje iz Pule i Trsta, a zapovijedali su im časnici talijanske vojske. Napad na guvernerovu palaču, sjedište Zanelline vlade, predvodio je tršćanski fašist Giunta. Kako se snage odane vladi nisu željele predati, fašisti su bez otpora zauzeli talijansku topovnjaču usidrenu u riječkoj luci i ispalili nekoliko hitaca u smjeru guvernerove palače. Zanella je bio prisiljen na pregovore. Fašisti su za pregovarača poslali istaknutoga riječkog fašista Attilija Prodama, koji je prisilio Zanellu da potpiše sljedeću izjavu: "Uslijed događaja od danas, dne. 3. marta 1922., koji su me prisilili da se predam revolucionarnim silama, predajem vlast u ruke Komiteta za narodnu obranu koji je poveo tu čitavu akciju".<sup>67</sup> Vlast u gradu ponovno su preuzeli fašisti okupljeni u vladi Odbora za narodnu obranu (Comitato di Difesa Nazionale), a Zanella se drugi put sklonio na teritorij Kraljevine SHS, ovaj put u Kraljevicu.

### *Privremene riječke vlade od ožujka 1932. godine do aneksije grada Italiji*

Vlada Odbora narodne obrane sastojala se od devet članova, a na čelu te vlade nalazio se Attilio Prodam. Niti ova fašistička vlada nije bila dugog vijeka, talijanska vlada je 15. ožujka 1922. postavila za vojnog zapovjednika Rijeke (comandante militare) poručnika talijanskih kraljevskih karabinjera Ernesta Cabrunu.<sup>68</sup>

Talijanska vlada je ponovno posegla za svojom starom i prokušanom političkom taktikom, uvijek kada bi u Rijeci vlast pokušali preuzeti fašisti, talijanska vlada je u grad uvodila vojnu upravu, postavljajući za upravitelje časnike talijanske vojske. Svrha postavljanja vojnih upravitelja bila je ponajprije da se spriječe fašisti u preuzimanju vlasti u gradu, što bi dodatno otežalo riječko pitanje i destabiliziralo položaj talijanske vlade u Rijeci, i da se stvore uvjeti za stvaranje jedne protalijanske vlade, odane vladi u Rimu. To je bila i zadaća vojnog zapovjednika Cabrone, on je trebao stvoriti uvjete za sastavljanje protalijanske vlade u Rijeci, zato je 21. ožujka 1922. godine sazvaio riječku konstituantu, kojoj je predao svu vlast u gradu, a ona je trebala izabrati novu riječku vladu. U radu ove krnje riječke konstituante, koja drži vlast u gradu od 21. ožujka do 5. travnja 1922., sudjelovali su samo aneksionistički zastupnici, manjina od njih osamnaest.<sup>69</sup> U isto vrijeme u

<sup>67</sup> "Dani kušnje i poniženja", *Riječki glasnik* (Zagreb), br. 10., 11. III. 1922., 1.-2.

<sup>68</sup> D. L. MASSAGRANDE, *n. dj.*, 10.

<sup>69</sup> F. ČULINOVIĆ, *Riječka država*, 224.

Kraljevici, na tlu Kraljevine SHS zasjeda konstituanta s autonomaškom većinom od 47 zastupnika, a predsjedja joj Zanella. Ova konstituanta je proglasila rad i zaključke aneksionističke konstituante: "(...) Uzurpacijom funkcija i mistifikacijom volje većine zastupnika od kojih je ustavotvorna skupština sastavljena, i proglašuje sva ta tijela bezvrijednima i bez svake zakonske i ustavne valjanosti".<sup>70</sup> Rad ove konstituante bit će simboličan, stvarnu vlast u gradu i dalje će imati aneksionisti i njihova krnja konstituanta, dok će autonomaška konstituanta svoj rad svesti na slanje apela stranim velesilama da uspostave suverenost Riječke države i uklone politički utjecaj Italije iz Rijeke.

Aneksionistička konstituanta je 5. travnja 1922. godine vlast u gradu predala Attiliju Depoliju, drugom potpredsjedniku konstituante izabranom u listopadu 1921., koji je preuzeo sve ovlasti koje su u Zanellinoj vladi obavljala državna tajništva.<sup>71</sup>

Depoli se usko oslanjao na talijansku vladu od koje je dobivao političku potporu i materijalnu pomoć za izgladnjeli i osiromašeni grad, vladao je diktatorski, a sve odluke donosio je u obliku "dekret-zakona". Aneksionistička konstituanta se i dalje sastajala, ali je izgubila svaku važnost. O stanju na Rijeci u vrijeme Depolijeve vlasti često su pisale i sušačke *Primorske novine*, tako 12. listopada 1922. donose članak o očajnim prilikama u Rijeci: "Poznato je da na Rijeci vlada općenita nezaposlenost i da tisuće riječkih porodica živi od toga, hoće li i one biti smatrane pouzdanima i biti uzdržavane (...) Bijeda, strašna bijeda se zacarila u nesrećnom gradu, koji je žrtva političkih spleta i političkih pustolova. Ni jedna velika radnja, ni jedna tvornica, luka ni željeznica na Rijeci ne rade ili su otvorene tek onako. Ogroman broj namještenika i radnika svih struka otpušten je, a i one radnje i tvornice koje su do danas bile otvorene redom se zatvaraju i otpuštaju se i oni namještenici koji su kao najnužniji do tada održavani".<sup>72</sup>

U listopadu 1922. godine u Italiji su "pohodom na Rim" na vlast došli fašisti. Novom talijanskom premijeru među prvima je čestitao A. Depoli, koji je nedugo zatim poslao u Rim delegaciju sa zadatkom da sazna namjere nove vlade prema Rijeci, Mussolini je primio delegaciju i odgovorio da "(...) Ne može ništa reći, dok se ne sastane u Lozani s predstavnicima savezničkih i drugih vlada".<sup>73</sup> Nova fašistička talijanska vlada, koja je prigrabila vlast državnim udarom, tek je ispitivala i učvršćivala svoj položaj na međunarodnoj političkoj sceni i u samoj Italiji, zato Mussolini nije želio odmah otkriti svoje stvarne namjere prema Rijeci, koja je za fašiste imala veliko ideološko značenje. Čim je učvrstio svoju vlast, Mussolini je počeo vršiti diplomatski pritisak na Kraljevinu SHS i tražiti reviziju onog dijela Rapallskog

<sup>70</sup> "Sjednica riječke Konstituante", *Primorske novine* (Sušak), br. 616., 28. III. 1922., 2.

<sup>71</sup> D. L. MASSAGRANDE, *n. dj.*, 11.

<sup>72</sup> "Sve teže prilike na Rijeci", *Primorske novine* (Sušak), br. 770., 12. X. 1922., 2.-3.

<sup>73</sup> "Razočaranje riječke delegacije Mussolinijem", *Primorske novine* (Sušak), br. 803., 19. XI. 1922., 3.

ugovora koji se odnosio na Rijeku. Pregovori oko pitanja Rijeke započeli su početkom ljeta 1923. godine, iako političkom vrhu Kraljevine SHS nije ozbiljnije stalo do sudbine Rijeke, on nije mogao tako olako pristati na reviziju Rapallskog ugovora i time još više zaoštriti hrvatsko pitanje u Kraljevini SHS koje se već ozbiljno počelo komplicirati.

Kako bi Kraljevinu SHS doveo pred gotov čin, Mussolini je usred trajanja diplomatskih pregovora s Kraljevinom SHS postavio za vojnoga guvernera Rijeke (governatore militare) generala Gaetana Giardina. General Giardino preuzeo je vlast u gradu 18. rujna 1923. godine, istoga dana kada je Attilio Depoli predao svoju ostavku novom guverneru: "Saopćavam svim državnim uredima, ustanovama, zavodima i poduzećima da je vlada Italije, primivši moju ostavku prema rješenju Konstituirajuće skupštine 5. travnja 1922., imenovala za vojnog guvernera grada njegovu visost Gaetana Giardina, armijskog generala, senatora kraljevstva, sa zadatkom da zaštiti red i povede brigu o javnoj upravi. Nakon što je primio moju ostavku, njegovo visočanstvo Guverner, je s jučerašnjim danom preuzeo sve zakonske i administrativne ovlasti Riječke države."<sup>74</sup>

Službeno stajalište jugoslavenske vlade prenio je u obliku priopćenja za novinare sušački *Primorski novi list*: "Imenovanje generala Giardina vojnim guvernerom na Rijeci ne smije se smatrati kao akt neprijateljstva ili nasilja prema Jugoslaviji. Pregovori između dviju vlada za prijateljsko rješenje spora nastaviti će se (...)"<sup>75</sup>

Administrativna i gospodarska djelatnost generala Giardina u Rijeci bila je usmjerena k definitivnoj aneksiji Rijeke Italiji. Svoj rad započeo je s naložima za iseljavanje iz Rijeke svih nepoćudnih osoba, bez mogućnosti prizivanja na te naredbe. Zatim je premjestio dio riječkih činovnika u Italiju, a na njihovo mjesto doveo Talijane iz Italije.<sup>76</sup> Riječke autonomaše Giardino je stavio pod strogi nadzor i zabranio im udaljavanje iz Rijeke bez dozvole, a s druge strane zabranio je da se autonomašima izdaju karte za prelazak na Sušak.<sup>77</sup> Riječki ogranak fašističke stranke odlučio je da niti jedan zaposlenik u Rijeci ne može dobiti posao ili ostati na svome poslu ako nije član fašističke stranke. Tome u prilog idu i potezi generala Giardina koji je u Rijeku uveo talijanske zakone o školstvu, sudstvu i radništvu.<sup>78</sup> Dekretom od 29. prosinca 1923. godine naređena je promjena svih novčanica koje su izdavale riječke privremene vlade u lire, i to austro-ugarske novčanice s jugoslavenkim žigom mijenjale su se u omjeru 100 : 5, tj. 100 kruna za 5 lira ili 20 : 1, a one s riječkim žigom mijenjale su se u omjeru 100 : 30, tj. 100 kruna za 30 lira.<sup>79</sup> Početkom mjeseca siječnja 1924. godine Giardino je započeo novači-

<sup>74</sup> DAR, PVR 1918.-1924.,kut. 2.

<sup>75</sup> "Vojnička diktatura na Rijeci", *Primorski novi list* (Sušak), br. 213., 18. IX. 1923., 1.

<sup>76</sup> "Progoni na Rijeci", *Primorski novi list* (Sušak), br. 261., 14. XI. 1923., 3.

<sup>77</sup> "Nadzor nad autonomašima", *Primorski novi list* (Sušak), br. 279., 6. XII. 1923., 3.

<sup>78</sup> "Na Rijeci se uvadaju talijanski zakoni", *Primorski novi list* (Sušak), br. 284., 13. XII. 1923., 1.

<sup>79</sup> DAR, PVR 1918.-1924., kut. 2.

ti dobrovoljce za talijansku ratnu mornaricu.<sup>80</sup> Generalu Giardinu je u njegovim poslovima oko pripremanja terena za aneksiju Rijeke Italiji pomagalo tzv. vladino vijeće (Consiglio di Governo), koje je bilo podijeljeno u sedam odjela: unutarnji poslovi i socijalna pomoć, javno školstvo, pravosuđe, javni radovi, trgovina i industrija i financije. Na čelu vladinog vijeća nalazio se sam general Giardino.<sup>81</sup>

Rimskim ugovorima od 27. siječnja 1924. godine između Kraljevine Italije i Kraljevine SHS, člankom 2. toga ugovora riješeno je Riječko pitanje u korist Italije, Rijeka je anektirana Italiji. Posljednja riječka privremena vlada generala Giardina svoje je dužnosti obavljala do 22. veljače 1924. godine, kada je Rijeka uključena u teritorijalno-administrativnu podjelu Kraljevine Italije, te je postala političko središte novoosnovane "Provincia del Carnaro".

### Zaključak

Riječka država, koja je predstavljala zadnju fazu Riječkog pitanja, bila je kompromisno rješenje dogovoreno između Kraljevine SHS i Italije 1920. u Rapallu. Od kraja Prvoga svjetskog rata Italija je zbog nacionalno – političkih i gospodarskih razloga, posebno zbog pritiska javnosti i pokreta riječkih Talijana, tražila Rijeku za Italiju. U početku se poslužila proklamiranim pravom na samoodređenje naroda, u čemu su joj pomagali riječki Talijani organizirani u Consiglio Nazionale delli Italiani di Fiume, koji su zajedno srušili vlast Narodnog vijeća Države SHS u Rijeci. Nakon napada na francuske vojnike u Rijeci i zaključaka međusavezničke istražne komisije činilo se da je Rijeka izgubljena za Italiju, ali tada na političko – povijesnu scenu dolazi talijanski pjesnik Gabriele D'Annunzio, koji je došao u Rijeku uz prešutno odobravanje talijanske vlade i poslužio joj za pritisak na diplomatske predstavnike Kraljevine SHS. Politički vrh Kraljevine SHS (vlade u Beogradu i pristalice velikosrpske ideologije) od samih početaka pokazivao je nezainteresiranost za političko rješenje Riječkog pitanja u korist Hrvatske (Kraljevine SHS). Rapallski ugovor, koji je pokušao definirati državnopravni status Rijeke, ujedno je značio i kraj D'Annunzijeve vladavine u Rijeci, koji je kao očajnički potez proglasio svoju Reggenza Italiana del Carnaro. Nakon istjerivanja D'Annunzija iz Rijeke održali su se izbori za konstituantu, ali je formiranje autonomaške vlade spriječio fašistički prevrat. Talijanska vlada je iskoristila ovaj prevrat kako bi od Riccarda Zanelle, vođe riječkih autonomaša, dobila političke i gospodarske povlastice u Rijeci, koje su Rijeku najuže vezivale uz Italiju. Zanellina autonomaška vlada oborena je u drugom fašističkom prevratu, i od tada pa do aneksije Rijeke Italiji talijanske vlade postavljale su i smjenjivale riječke vlade u skladu sa svojim političkim interesima. Kako je Rijeka do 1924. godine de facto bila potpuno talijanizira-

<sup>80</sup> "Riječki dobrovoljci za talijansku ratnu mornaricu", *Primorski novi list* (Sušak), br. 8., 11. I. 1924., 3.

<sup>81</sup> D. L. MASSAGRANDE, *n. dj.*, 18.



ni grad, gospodarski i politički potpuno vezan za Italiju, postojanje Riječke države postalo je nepotrebno, tako da su Rimski ugovori samo ozakonili već postojeće stanje u Rijeci.

Aneksijom je Rijeka postala dio Italije, uključena je u novoosnovanu Provinzia del Carnaro, brzo je zaboravljena od nove fašističke vlade, te je od prosperitetnoga i bogatoga grada međunarodne gospodarske važnosti prije Prvoga svjetskog rata postala provincijska luka Kraljevine Italije, koja je doživjela veliki gospodarski pad i stagnaciju u svim sferama društvene i gospodarske djelatnosti.

#### SUMMARY

#### TEMPORARY GOVERNMENTS IN RIJEKA, OCTOBER 1918 – JANUARY 1924

The state of Rijeka, which represented the last phase of the Rijeka question, was the compromise solution reached between the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes and Italy at Rapallo in 1920. From the end of the First World War, due to national-political and economic reasons, especially because of domestic public pressure and the national movement among the Italians of Rijeka, Italy sought Rijeka for Italy. To start with, it utilized the newly proclaimed right to national self-determination and relied on the assistance of the *Consiglio Nazionale delli Italiani di Fiume*, the organization of Rijeka Italians. Together, they unseated the government of the National Council of the State of Slovenes, Croats, and Slovenes. Following the attack on French forces in Rijeka and the findings of the inter-allied investigating commission it seemed that Rijeka was going to be lost to Italy. But then Gabrielle D'Annunzio stepped onto the political-historical stage. He came to Rijeka with the quiet support of the Italian government, who used him to pressure the diplomatic representatives of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes. From the very beginning, the top political echelons of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes (the government in Belgrade and the supporters of a Greater Serbia) were disinterested in solving the Rijeka question to the benefit of Croatia, or indeed the Kingdom of Serbs, Croats, Slovenes. The Rapallo Agreement, which attempted to define the legal status of Rijeka, meant the end of D'Annunzio's rule in Rijeka, who in a last desperate move proclaimed his *Reggenza Italiana del Carnaro*. After D'Annunzio was driven out of Rijeka, elections to the Constituent Assembly were held, but the formation of an autonomous government was prevented by a fascist coup. The Italian government took advantage of this coup to tie Rijeka more closely to Italy by obtaining political and economic privileges in Rijeka from Riccardo Zanelli, the leader of the Rijeka autonomists. Zanelli's autonomous

government was taken over by the second fascist coup, and from then until the annexation of Rijeka to Italy, the Italian government installed and removed governments in Rijeka in accordance with its interests. Since by 1924 Rijeka was de facto a completely Italianized city, economically and politically fully tied to Italy, the existence of the state of Rijeka became superfluous, thus the Rome agreements only legitimized the already existing status in Rijeka. By annexation Rijeka became a part of Italy, and was included in the newly established Provincia del Carnaro. It was promptly forgotten and neglected by the new fascist government, and from a prosperous and wealthy city of international significance before the First World War it became a provincial harbour of the Kingdom of Italy. It suffered through a significant economic slump and stagnation in all spheres of social and economic life.

Key Words: Rijeka (Fiume), Adriatic Question, Gabriele D' Annunzio, Rijeka's Autonomy, Italian Fascism